

МСТИСЛАВ ВСЕГОРЕНКО

/Микола Андрусак/

БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ ЙОГО ВОЄН І ПОЛІТИКИ

Фаб. Техник-Березівський

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

ЛЬВІВ — 1941

Надруковано в ве-
ресні 1941 р. 20.000
прим., в друкарні
ч. 1, Львів, вул.
Розвадовського 20
на папері форм.
60 × 92. Зам. № 27.

Минуло понад 280 літ від того дня, коли в Чигирині помер творець української козацької держави гетьман Богдан Хмельницький. Цю втрату боляче відчула Україна, бо до передчасної смерти Хмельницький ще не встиг закріпити її державної самостійності й не залишив рівного собі, геніяльного, наслідника, який зумів би повести далі його велике діло. Якою трагедією була для України його смерть, розуміємо добре ми — учасники й свідки останніх державницьких змагань української нації, — бо ж треба погодитись, що в 1917—20 р. р. не було на Україні такого генія, яким був Хмельницький, що з простої маси створив військо, зумів підібрати собі добрих полководців і державних мужів та налагодити адміністраційний апарат у будованій ним державі.

Звідки ж узявся на Україні цей геній?

Юнацькі роки і вдача Богдана

Про шляхи, якими проходила молодість майбутнього творця гетьманської України, ми знаємо мало. Його батько, Михайло, незможний шляхтич, був спочатку на службі в польського гетьмана Станислава Жолкевського в Жовкві, а потім у 1605 р. перейшов на двір Івана Даниловича в Олеську. В Жовкві мабуть і народився Богдан у 1595 р.; у Жовкві та Олеську провів він свій дитячий вік; з 1608 р. вчився він у Львівській єзуїтській колегії.

Виховання в єзуїтській колегії немало позначилося на ньому. В якому дусі виховували єзуїти молодь, бачимо це з писань одного з учителів Богдана — єзуїта Андрія Гонцель Мокрського. Він при всякій нагоді прославляв шляхту й підкреслював, що найбідніший шляхтич є рівний найбагатшому. Але в цьому його прославлянні шляхти помічаємо і такі думки, що могли збудити в душі молодого Хмельницького, виходця з незначного шляхетського роду, стремління зайняти вищий щабель у суспільному житті. »Доми й фамілії наші — говорив Мокрський — з малої й тісної звичайно закутини беруть свої початки... Оборонні замки, величаві па-

лати, недобуті башти звичайно з малих цеголок повстають, самі ж цеголки з глини мають свій початок; так і шляхетство з підлого й незначного уродження бере свій початок, і хоч виводиться високо через титули й старинні герби, то виходить із дрібних початків, як би з малих цеголок«... Коли пізніше, другого жовтня 1648 р., прибув Мокрський до табору Хмельницького під Львовом як парламентар, гетьман прийняв його прихильно й дякував за науку.¹

З характеристики молодого Хмельницького, поданої тогочасними мемуаристами, знаємо, що він був людиною привітною, згідливою й товариською та під усміхненим лицем ховав свої внутрішні зворушення. Представлявся звичайно добродушним, скромним, непретенсійним, імпував всім цією крайньою простотою й невибагливістю свого особистого життя. Говорив радо, багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. При тому легко запалювався й піддавався безпосереднім почуттям — радості, гніву, жалю або фантастичним образам, які снувала перед ним жива уява, і тоді «кидався з лавки, волосся рвав на собі, ногами бив об землю». Взагалі бачимо в ньому мішанину щирої безпосередності із вирахо-

ваним прикриванням справжніх почувань і власних замірів; часто не можна було відрізнити у нього щирого пориву від доцільно уданого гніву, роздратовання, жалю, так само сполучення згідливості, дипломатичної низькопоклонності, часами навмисно переборщуваної, з гордістю й свідомістю своїх сил та вірою в своє щастя й провидінне призначення.²

Воєнне хрещення відбув 25-літній Богдан у польсько-турецькому бою на цецорській рівнині на правому березі Прута, недалеко від Яс, столиці Молдавії, 1620 р. Туди забрав його з собою його батько, що за якийсь час перед тим переселився в маєтності Даниловича на Чигиринщині (на Правобережжі). Там Михайло Хмельницький був старостинським урядником і тримав із двірськими козаками Даниловича прикордонну сторожу; спершу перебував він у Лисянці, згодом придбав собі власний хутір Суботів. З двірським полком Даниловича вибрався Михайло Хмельницький на польсько-турецьку війну, в якій і поліг, а Богдан попав у турецький полон, де пробув у тяжкій неволі два роки, поки його звідти не викупили.

Хмельницький серед козаків

Після повороту з турецької неволі Хмельницький господарював на батьківському хуторі Суботіві. Тут зжився він з козацьким середовищем, одружився з козачкою Ганною Сомківною та вступив до козацького реєстрового війська. Завдяки своїй освіті, красномовності і вдатності у всяких ділах він міг дійти між козаками до визначного становища. В 1637 р. був у козацькому війську військовим писарем; тоді довелося йому підписати акт капітуляції козацького війська під Боровицею після нещасливого повстання Павлюка. Після погрому козацького повстання Гуні й Филоненка та козацької капітуляції на Старці в 1638 р. Хмельницький був одним із чотирьох козацьких послів до короля.

Визначена королем комісія на Масловому Ставі, що призначила козацькими полковниками польських шляхтичів, знизила Богдана Хмельницького до становища чигиринського сотника. Але він і надалі залишився впливовою людиною серед козацтва; їздив у козацькому посольстві до короля Володислава IV навесні 1646 р. в справі козацької експедиції на турецькі землі на випадок польсько-турецької війни, планованої королем.

Володиславові плани походу на Туреччину розвіялися через опір шляхти. Козацьке посольство від'їхало з нічим, з нічим від'їхав і Хмельницький, який між іншим старався добитись у короля справедливости і в своїй особистій справі: його маєток саме незадовго перед тим загарбав був чигиринський підстароста Чаплінський. Хмельницький побачив, що король є безсильний супроти шляхти та що ні йому, ні козакам ні на яке полегшення не сподіватись від польського уряду, а тільки силою можна добитись своїх прав. Свою участь на нараді козацького посольства з королем використав Хмельницький на те, щоб заохотити придавлене після повстань у 1638 р. козацтво до нової боротьби за свої права; розголошував, що сам король радив козакам шаблями добувати собі вільностей та мстити за кривди.³

Початки великого вибуху

Довідавшись про те, що Хмельницький бунтує козаків, чигиринський староста Олександр Конецпольський велів його ув'язнити; але чигиринський полковник Михайло Станислав Кричевський, як безпосередній зверхник Хмельницького, поручився за Хмель-

ницького, і його випущено на волю. Хмельницький скористався з цього і з кінцем 1647 року утік із Суботова на Запоріжжя. Звідти він посилав двічі послів до кримського хана із закликом іти війною на польських панів.

Сам Хмельницький спершу приєднав для себе тільки дві з половиною сотні запорожців і з ними 4 лютого 1648 р. опанував Січ та захопив усю живність і човни. 9 лютого перейшов на його бік відділ реєстрових козаків із чигиринського й черкаського полків. Хмельницький пустив чутки серед козаків, нібито король сам жадав козацької помочі проти ворожих йому панів, які його не слухають і проти його волі гнетуть козаків.

Козацька рада на Запоріжжі проголосила Хмельницького гетьманом.

На вістку про повстанчі задуми Хмельницького польський коронний гетьман Микола Потоцький пустився походом на Запоріжжя, щоб там здавити бунт у самому зародку. Частина реєстрових козаків і відділ німецької піхоти вислав він на байдаках Дніпром; вони мали злучитися коло Кодака з відділом, який рушив 21 квітня «подем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстрових козаків числом до 2500 людей та

1500 жовнірів із кварцяного (королівського) війська. За цією передньою сторожею слідом посувалися з-під Корсуня головні сили польського війська.

Хмельницький із запорожцями зустрів відділ С. Потоцького недалеко балки Жовті Води (29 квітня). Ті реєстрові козаки, що плили Дніпром, збунтувалися 4 травня коло Кам'яного Затону, вимордували свою старшину (крім Кричевського), побили німців і перейшли на бік повстанців. На вістку про це перейшли на бік Хмельницького й ті реєстрові козаки, які були з Стефаном Потоцьким, що, розтаборившись коло Жовтих Вод, боронився два тижні. 16 травня, коли він почав відступати, вдарили на його військо козаки разом із татарською ордою й зовсім його знищили; тільки одному джурі вдалось добігти до табору старого гетьмана Потоцького й сповістити про цей страшний погром.

Польські гетьмани, коронний Потоцький і польний Мартин Каліновський, дійшли були з головними військовими силами до Чигиринна, але на вістку про перехід реєстрових козаків на сторону Хмельницького почали 13 травня відступати в напрямі Черкас. У Черкасах (19 травня) довідалися про загибель Стефана Потоцького з його відділом і тоді

вже стали поспішно відступати в напрямі Білої Церкви. Але по дорозі під Корсунем наздогнав їх Хмельницький і 26 травня цілковито розгромив їх військо. Обидва гетьмани попали в полон; забрали їх татари в Крим.

Після переможного корсунського бою щораз сильніше починає поширюватись по всій Україні пожежа народного повстання. Польська шляхта з панічним страхом подалася на захід, приголомшена вісткою не тільки про корсунський погром, але також про смерть короля Володислава IV, що помер за кілька днів перед цим погромом (20 травня).¹

Водночас із зростом паніки серед польської шляхти розвивався успішно український народний рух, що видвигав своїх проводирів; один із цих народних проводирів Максим Кривоніс промощував шлях гетьманові до дальшої кампанії. Хмельницький зумів прихилити під свою владу популярних ватажків народного повстання та перетворити повстанчі загони в регулярне козацьке військо; а хто не хотів йому підкорятися, того гостро карав. Потрапив дібрати собі добрих помічників, а добирав він їх і серед тих козаків, що мали за собою традиції козацького старшинського роду, і тих, що тільки

задля нього пристали до козацтва, серед українців-шляхтичів православних і католиків, врешті серед чужинців захожих на Україну для воєнних пригод з усіх-усюдів. Деяких шляхтичів, як нпр. свого найближчого дорадника Івана Виговського, прийняв до себе на службу з полоненого польського війська; крім того шляхтичі-полковники Михайло Станислав Кричевський і Станислав Мрозовський (Морозенко) перейшли до нього з лав реєстрового війська. Споміж полковників-шляхтичів вславився Іван Богун та Данило і Іван Нечаї; з полковників міщанського роду — Іван та Василь Золотаренки; а таких полковників старого козацького роду, як Кіндрата Бурлія та Петра Дорошенка використовував часто Хмельницький для дипломатичних місій.

У крутіжі переговорів

Після цих перших перемог Хмельницький не виявляв своїх політичних задумів у повній ширині. В листах до короля (про смерть якого або ще не знав, або удавав, що не знає) вказував він на спільний інтерес короля й козаків: увільнитися від панської тиранії. Домагався для козаків давніх прав та

вольностей і 12000 реєстрового козацького війська; для православних — повернення давніх прав і забраних у них церков. Але крім цих листів Хмельницького, в яких він виявляв свої скромні домагання від козацького війська, доходили до польських урядових кругів з різних джерел вісті про його задум будувати власну незалежну козацьку державу.

Послідовний у своїх запевненнях в листі до короля, Хмельницький виявив охоту навіть переговорювати з висланником польського уряду. Ця миролюбність Хмельницького ослабила серед польської шляхти запал до самооборони, викликаний у неї жахом після корсунської катастрофи. Шляхта вже не спішилась до мобілізації, збирання грошей і наймання нового війська; бо — як здавалося їй — з хвилиною, коли Хмельницький задержався біля Білої Церкви й виявив охоту до переговорів, то небезпека загибелі Польщі минула. Та в час переговорів Хмельницького з польським урядом ширилося стихійно селянське повстання на Поділлі, Волині, Поліссі й Чернигівщині (Сіверщині). Серед поляків ходили чутки, що Хмельницький з козацькою старшиною проти цих повстань і карає на горло їхніх

ватажків за погроми по містах і панських маєтках; розумніші не вірили тому, були переконані, що ці погроми діялися таки за потайною порадою Хмельницького, «яко чоловіка хитрого», що числить хіба на те, щоб скористатися з часу й зібрати більші військові сили.

Ті народні повстання на власну руку почав «усмиряти на палях» князь Ярема Вишневецький, власник великих маєтків на Україні, нащадок литовсько-руського княжого роду, який, вихопившись із Лівобережжя через Полісся й Волинь на Поділля мурдував, стинав і на палі саджав селянських повстанців. Вишневецькому його акція безкарно не обійшлася: в той час, коли Хмельницький переговорював з висланниками польського уряду, козацький полковник Максим Кривоніс строго розправлявся з князем Яремою за те, що його «рідній братії казав вертати очі свердлами».

В той час, коли Кривоніс здобував панські замки в західному Поділлі, Хмельницький стояв із військом у Павлочі, готовий до походу. Чекав на своїх послів із Варшави та старався роз'єднати польські сили. Запевняв тим часом головного вождя польських сил князя Домініка Заславського та

деяких інших магнатів, що воює тільки з тими магнатами, які накоїли козакам всякого лиха. Передусім старався прихильно до себе настроїти литовських магнатів, щоб на випадок нової козацько-польської війни Литва зберегла нейтральність. Тому він строго заборонив козакам чинити яку-небудь шкоду в литовських маєтках і відкликав козацькі війська з території Великого Князівства Литовського. Цією своєю тактикою щодо литовських вельмож Хмельницький досягнув те, чого й бажав: литовські війська не взяли участі в осінній війні 1648 р.; навіть були поголоски про таку козацько-литовську змову, щоб гетьманові й військові запорізькому та орді не ходити війною на литовську землю, а литовському військові не помагати полякам.

Забезпечивши собі знову татарську поміч, Хмельницький рушив з-під Паволочі на захід; посувався здовж подільсько-волинської границі. Шлях йому прочищали козацькі загони й селянські повстанці, що сягнули вже до Погорині (південно-західної частини Волині над горішньою Горинню). Сутички козацько-повстанчих відділів з поодинокими групами польських військ не робили пригожого ґрунту для переговорів —

і з кінцем серпня Хмельницький перервав всякі перетрактації, мотивуючи це вчинком Яреми Вишневецького, що »не тільки невинних християн, але й духовних наших велів на паль саджати«. Провідник польської мирової комісії князь Адам Кисіль, що як православний хотів конче замирити козаків з поляками, обузив проти себе більшість шляхти, яка рішила вести дальшу війну з козаками. Тому він у своєму звіті винив польську шляхту за те, що не дійшла до згоди, а не Хмельницького, якого вважав за прихильника миру.

Осіньна кампанія 1648

Вижидаючи татарської підмоги, Хмельницький окопався із своїм військом під Пилівцями на межі Волині й Поділля. Козацького регулярного війська було до 70.000, решта були легко озброєні повстанські відділи. Число польського війська означають різно: від 40 до 100 тисяч при ста гарматах. Заохочені оповіданням козака Забузького, що зрадив своїх, поляки вирішили вдарити на Хмельницького, поки ще до нього прийде з допомогою татарська орда. Спершу польським військам справді щастило: прогнали

козацьку залогу з Константинова, наблизилися до Пилявець і, перебрівши річку, зігнали козаків з поля; мали вже здобути замок-квартиру Хмельницького, коли той, скориставшись з безконечних нарад розсварених між собою польських вождів Заславського і Вишневецького, несподівано вдарив 23 вересня вранці на їхні війська. Ця несподівана атака викликала серед польського війська страшенний переполох. Поки вожді відважились відновити на другий день бій під проводом Вишневецького, в таборі почався вже нелад. Вночі розійшлася чутка про втечу вождів, і тоді почали всі тікати, залишаючи на місці вози, гармати і всякі припаси.

Кілька днів після пилявецького погрому рушив Хмельницький слідами утікачів. Прямуював на Львів, здобуваючи по дорозі такі замки, як Збараж, Вишневець, Броди. На вістку про те, що Хмельницький наближується до Львова, пилявецькі утікачі, які тут опинилися, з Вишневецьким і Остророгом на чолі, подалися до Замостя. 5-ого жовтня з'явився під Львовом Тугай-бей з ордою, 8-ого появилася і козацька армія під проводом самого Хмельницького. З огляду на своїх диких союзників-татар, Хмельницький не хотів здобувати Львова; зажадав тільки

контрибуції 200.000 червінців і краму на пів-мільона. З-під Львова пішов він далі слідом Вишневецького на Замостя, залишаючи у Львові для безпеки свого стрийного (двоюрідного по батькові) брата Захара з відділом козаків. Ні в Хмельницького, ні в його близької старшини не було тоді думки використати сильний народний рух у Галичині для заведення тут козацької влади.

У гетьмана і козацької старшини було тільки бажання: розправитись з неприхильними їм магнатами, в першу чергу з Вишневецьким, та домогтись від польського уряду права й вільности для козаків. Тому то Хмельницький не квапився йти в глибину самої Польщі після пилявецького погрому, лише зволікаючи облогу (спершу Львова, опісля Замостя), чекав на вибір нового польського короля. На запевнення нововибраного короля Яна Казимира (22. XI. 1648), що всі його домагання будуть задоволені, рушив Хмельницький 24 листопада з-під Замостя на Подніпров'я.

Народження самостійницької думки

Перед святом нашого Різдва в 1649 р. вітав Київ переможця з-під Жовтих Вод,

Корсуня, Пилявець, Львова й Замостя; зустрічав Хмельницького в Києві ерусалимський патріарх Паїсій разом із київським митрополитом Сильвестром Косовом, духовенством та професорами й вихованцями київо-могилянської колегії. Під впливом розмов із патріархом і київською інтелігенцією плани гетьмана ширшають: він думає про незалежну українську державу.⁵ І відтепер цей задум керує всією гетьманською політикою, плани якої вироблялися з розвитком подій.

І після того тріумфального в'їзду Хмельницького до Києва помітили вислані для переговорів з ним польські комісари велику зміну в його поглядах і настроях. Він уже не задовольняється вимогами вольностей для Придніпров'я, а посягає на всі українські землі. »Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав. Виб'ю з неволі народ руських увесь».⁶

Патріарх Паїсій був тим, що радив Хмельницькому шукати союзу з православними державами — Московщиною і Молдавією, замість кримської орди. І Хмельницький хотів скористатись частково з порад патріарха; за його таки посередництвом старався гетьман добитися від московського уряду зброй-

ної демонстрації на литовській границі та помочі від донців, що досі відтягалися від участі в війні. Але місія патріярха Паісія й гетьманського дипломата Силуяна Мужилівського в Москві не увінчалася ніяким успіхом.

Після того гетьман шукав підпори для України в унії з Молдавією, що була під протекторатом турецького султана. Молдавська держава, що постала в XIV ст. на території південно-східних окраїн колишнього галицького князівства (нині Молдавія, Бессарабія й Буковина), мала в той час свіжу традицію культурних зв'язків її господарів (володарів) з українськими культурними осередками — Львовом та Києвом. Також від часів князя Дмитра Вишневецького молдавське господарство було приманою для козацьких вождів. І не дивно, бо з геополітичного погляду територія Молдавії природно лучиться з Україною в одну цілість. Тому Хмельницький за всяку ціну хотів довести до українсько-молдавської державної унії, що давала б Україні змогу, спираючись на Союз із сусіднім Семигородом, протиставитися Польщі. Були навіть поголоски, що цим планам Хмельницького сприяв тодішній молдавський господар Василь Лупул, який мав

виявити охоту заміняти Молдавію за Волощину. Але в дійсності Василь Лупул займав неприхильне становище до Хмельницького; мало того, його зять литовський гетьман князь Януш Радивил залишив свою первісну нейтральність до козацько-польської війни й загрозив Україні з півночі, хоча союзник Хмельницького — симигородський князь Юрій Ракоцій — запевняв, що Януш Радивил «з усією Литвою й усіма дисидентами» (православними й протестантами) рушить проти Польщі.

Зборівська кампанія

З огляду на репресії кн. Радиви́ла над козаками й повстанцями на Поліссі та наступ польських військ на Поділля Хмельницький зриває знов мирові переговори з королівськими комісарами. Нова війна почалася не з рожевими виглядами на успіхи для нашого гетьмана: не дійшло до козацького союзу з тими державами, на союз з якими він покладав надію, Московщина і Молдавія задержувала нейтральність, при чому остання тільки з огляду на свою ленну залежність від турецького султана не виступила явно по польському боці. Завів Хмель-

ницького і Ракоцій, що не зробив на Польщу тієї диверсії від заходу, якої бажав від нього гетьман. Це було дуже цінною обставиною для поляків, які сподівалися також диверсії кн. Радивиля з-за Прип'яті через київське Полісся на зади козацького війська.

Радивил справді рушив у напрямі Києва після погрому під Загаллям нижче Мозиря козацького полку Іллі Голоти. Цей погром викликав велику тривогу в Україні; щоб запобігти литовській небезпеці гетьман оголосив додаткову мобілізацію в Сіверщині і північній Київщині: все, що могло ще стягнутись звідси, мало рушити на Литву. І дійсно — пішли всі, за винятком дітей і калік. Давній друг і спаситель Хмельницького київський полковник Кричевський відіграв роль спартанського Леоніда під Лоевом — козацькими Термопілями в часах Хмельниччини. Ціною великих козацьких жертв, ціною життя Кричевського в бою під Лоевом 31 липня 1649 р. був стриманий похід литовського війська на Україну.

В той час, коли Кричевський вирушив назустріч литовському військові, гетьман з головними козацькими силами був у південно-західній Волині, де на початку липня обложив військо кн. Вишневецького в Збаражі.

Під Збаражем мав гетьман з собою коло 70 тисяч козацького війська та більші й менші вільні дружини селянських повстанців. Прибула йому сюди на поміч татарська орда, що своєю кількістю дещо перевищувала число козацького війська. Всі ці війська — і козацько-повстанські і татарські — тримав гетьман, немов в облозі, не пускаючи їх в загони за добиччю; про лад і дисципліну в його війську свідчить факт, що полякам майже не вдавалося дістати ніяких відомостей з козацького табору. Це вдержання двістітисячної козацької й татарської армії на протязі яких п'яти-шести тижнів під Збаражем у дисципліні й порядку є найкращим свідочством надзвичайного таланту Хмельницького як вождя, що зумів дисциплінувати ту величезну народну масу, в більшості своїй тількищо втягнену в козацькі частини.

Гетьман не хотів витратити козацьких сил на здобування штурмом Збаража; він зберігав їх для розправи з головними польськими силами, що під проводом короля Яна Казимира йшли на відсіч обложеному Вишневецькому. Повільним маршем, з огляду на повільне збирання шляхетських полків, посувалося королівське військо з Люблина через Красностав, Замостя, Сокаль, Радеків,

Топорів, Білий Камінь і Золочів. Щоб піднести настрій серед свого війська й викликати неприхильне ставлення козаків до Хмельницького, король видавав універсали то до селянських повстанців, то до козацької старшини й війська, називаючи зрадником Хмельницького й пропонуючи на його місце гетьманом Семена Забузького. Та спроби короля підірвати популярність Хмельницького серед козацького війська були безуспішні.

13 серпня став король на півмилі під Зборовом, де треба було стратити день на направу мостів і гаті на Стрипі; про Хмельницького він мав відомості, що той уступає разом з ханом з-під Збаража. Тим часом Хмельницький залишив під Збаражем повстанські відділи, а козацьке військо й орду попровадив назустріч королеві; він непомітно наблизився під час переправи королівського війська через Стрипу (15 серпня) і оточив його з усіх боків. Серед замішання татари винищили частину польського війська. На другий день Хмельницький планував вирішальний бій. Та польський канцлер Юрій Оссолінський устиг уже встановити зв'язки з татарським ханом Іслам-Гіреєм і щедрими подарунками та обіцянками схилив його до миру. У вирішальний момент хан зрадив

своїх союзників, і Хмельницький був змушений припинити війну й почати переговори під ханською загрозою, що татари звернуться проти нього. Обидві сторони, поляки й козаки, мусли ускромнювати свої вимоги до налягання на це хана, якому вигідно було, щоб ні Польща ні Україна не були сильними, бо інакше не могли б татари, як хотіли набирати ясиру з України. Хан, змушуючи гетьмана миритися зараз за всяку ціну з королем, ставив свого дотеперішнього союзника в некорисне становище; але все таки він не хотів зовсім псувати своїх дотеперішніх взаємин із козаками і тому першою умовою своєї згоди з Польщею ставив задоволення вимог козацького війська.

Хмельницький здавав собі справу, що татари є непевним союзником. Хоч пізніше велика козацька армія могла обійтися вже без їх помочі — війна з Польщею зв'язувала Хмельницькому руки в такій мірі, що він не міг відірватися від союзу з татарами, що було можливе тільки шляхом війни.

А війна на тому відтинку незвичайно підносила б силу Польщі.

Дня 18 серпня видав король »декларацію« для козацького війська, що мала нормувати його відносини до Польщі. Козаць-

кого війська мало бути 40.000, і воно мало мешкати на території воевідств київського, чернігівського й брацлавського; ця територія мала бути під управою козацького гетьмана, на ній не могло стояти польське військо, не мали права мешкати жиди і єзуїти, посади мали надаватися тільки шляхтичам православної віри. Для тієї шляхти, що брала участь у повстанні Хмельницького, мала бути проголошена загальна амнестія; також панам заборонялося карати своїх підданих за участь у повстанні. Київський православний митрополит мав місце в польському сенаті.⁷

Звичайно, такі умови миру не задовольняли ні козацького війська, ні народної маси, які брали участь у повстанні, щоб зажити вільним життям. Тому то гетьман і не випроваджував козацького війська з прикордонних земель, і не змушував повстанців вертатись у підданство до своїх давніх панів. Гетьман мабуть вичікував таких обставин, які увільнили б його від зобов'язань зборівського миру, про який висловився зараз перед московським послом Літвіновим: »Не того мені хотілося і не так було тому бути«...⁸

Від Зборівського до Білоцерківського договору

Після повороту до Чигирину гетьман далі удержував дипломатичні зв'язки з Московщиною, Кримом, Туреччиною, Семигородом, Молдавією й Волощиною, зовсім не оглядаючись на польського короля, свого номінального зверхника. У гетьмана снувались різні плани: то прилучити слобідських козаків, то бити донців за те, що не помагали українським козакам, та ще й ходили на татарські улуси, то разом з Венецією, з кримськими й буджацькими татарами, молдаванами, волохами, греками й сербами піднялись на турецького султана. Та всі плани були узалежені від налагодження мирних українсько-польських взаємин. Але чутки про збирання війська польськими магнатами — Яремою Вишневецьким, Корецьким, Радивилом, Сапігою, Заславським і іншими для походу на Україну — веліли гетьманові думати про нову, неминучу війну з Польщею.⁹

Підготовляючись до дальшої війни з Польщею, гетьман рішив в першу чергу покарати молдавського господаря Василя Лупула за його приязні зв'язки з польськими магнатами. У вересні 1650 р. Хмельницький разом

з татарами увійшов у Молдавію й змусив господаря до союзу з козаками; гарантією українсько-молдавського союзу мало бути подружжя Тимоша Хмельницького з Роксандою Лупулівною. Такий династичний союз з Молдавією давав козацькому фронтові дуже цінну заслону на лівому крилі: досі господар був загрозою, тепер він мав стати союзником. І на правому крилі він мав дати союзника: через Лупула сподівався наш гетьман прихилити на свій бік литовського гетьмана Януша Радивиля, що був одружений з Оленою Лупулівною. Радивил був провідником протестантської партії в Польщі, і союз Хмельницького з ним мав повернути до старих традицій — зв'язків князя Константина Василя Острозького з Радивилями в боротьбі за права православних в кінці XVI ст. Одначе в дійсності Лупул далі зносився потай з польським коронним гетьманом Потоцьким і запевняв його, що триматиметься Польщі, якщо вона піддержить його в боротьбі з Хмельницьким.

Не конче прихильно також ставився до плану подружжя Хмельниченка з Лупулівною турецький уряд, дарма що Хмельницький виявляв перед турецьким султаном готовість признати над Україною його ленну

зверхність; щоб не дратувати козаків і хана, Порта дала кінець-кінцем свою згоду на цей шлюб. З кінцем 1650 р. українсько-турецькі дипломатичні зв'язки стали незвичайно приязні; султан навіть дав Хмельницькому титул «сторожа Отаманської Порти» й дозволив ханові помагати козакам. Нарешті весною 1651 р. прибуло на Україну посольство від султана Могамеда IV з багатими подарунками й грамотою, в якій було зазначено, що султан бере козацького гетьмана Богдана Хмельницького, «славу князів християнського народу» в свою опіку й оборону, буде йому допомагати й хоче мати в себе постійних козацьких резидентів. Очевидно, Хмельницький встановив добрі взаємини з султаном на те, щоб мати змогу перевести унію Молдавії з Україною та забезпечити собі назавжди поміч татарського хана, який як ленник з султанського наказу мусів помагати Хмельницькому без винагороди ясиром.

Зв'язки Хмельницького з Туреччиною були — ясна річ — нестерпні для Польщі. Польський уряд робив спробу розвести хана з козаками, але коли це йому не вдалося, то старався вороже настроїти проти козаків Московщину. Приготовляючи військо до нової війни з козаками, польський уряд, щоб

приспати увагу Хмельницького, вислав до нього раз-у-раз комісарів на переговори. Ще перед скомплектуванням війська, король дав наказ гетьманам Потоцькому і Каліновському розпочати наступ на козаків; він бажав якнайскоршого погрому козаків, щоб можна було опісля польські війська обернути на турків і за це дістати постійні кредити від Венеції.¹⁰

Весною напав Каліновський на пограничне козацьке містечко Красне на Поділлі; в сутичці з ним поліг один із найкращих полководців Хмельницького — полковник Данило Нечай. Після того Каліновський звернувся на Вінницю, але тамошній полковник Іван Богун, найкращий стратег у козацькому війську після самого гетьмана, відбив його із великими втратами для поляків.

До війни з Польщею в цей час гетьман не надто поспішав тому, що союзники підвели його. Кримський хан, не зважаючи на султанські накази, вислав козакам на поміч тільки незначні загони татар; готовість волоського воєводи Матвія Басараби до походу на Польщу була сумнівною; семигородський князь Ракоцій обмежився запевненням приязні.

Рішучий бій між козаками й поляками

відбувся 28—30 червня 1651 р. коло містечка Берестечка над рікою Стиром. Сили обох противників були величезні: польського війська було понад 80.000 та стільки ж озброєної челяді. Козаків разом із повстанчими ватагами було 100.000; татар — 50.000, але вони мало брали участі: хан ще з самого початку старався повести мирові переговори з поляками, мовляв, він не прийшов для того, щоб битись, а для того, щоб помирити козаків з поляками. В час бою хан, перелякавшись вогню польської артилерії, відступив із своїм військом на три верстви від козацького табору. Коли ж Хмельницький і писар Іван Виговський почали стримувати хана, він захопив їх із собою і подався в напрямі Константинова. Як не стало гетьмана в козацькому таборі, там склалася тривога; козацька старшина вислала до поляків послів із пропозицією перемир'я, але польська сторона подала тяжкі умови капітуляції. Не зважаючи на те, що один із козацьких післанців, Криса, залишився по польському боці і інформував поляків, як знищити козацьке військо, — козаки видержали десятиденну облогу; 10 липня почав полковник Богун потихеньку виводити козацьке військо з табору і тільки панічний крик черні спричинив те,

що польське військо кинулося за нею і вибило її до 30.000. Все таки Богун вирятував більшу частину козацького війська, яке подалося на Київщину.

Це був момент найбільш критичний для козаків за гетьманування Хмельницького. Саме в той час, як були бої під Берестечком, із півночі на Україну наступало литовське військо під проводом Радивиля. Воно розбило невеликі козацькі відділи, що охороняли границю, зайняло Чернігів і 4 серпня—Київ. Після того в початках вересня під Васильковом злучилося з польським військом, що надійшло з-під Берестечка.

У цей критичний час Хмельницький виявив надзвичайну енергію й силу духу. Відставши від хана, він прибув до Павлочі, де збиралися козацькі недобитки з-під Берестечка. Там відбув він нараду з козацькою старшиною й видав розпорядки щодо дальшого напрямку походу, збірних місць і способу дальшої оборони. З Павлочі перейшов він відтак разом зі своїм штабом і старшиною до Білої Церкви, а його рядові козаки, стомлені тяжкими переходами з-під Берестечка, розходилися по домівках або на збірні місця. Дня 17 липня закликав гетьман білоцерківський, винницький, брацлавський,

уманський й паволоцький полки, щоб прибули під Білу Церкву, а сам пішов під Корсунь збирати інші полки, «аби нас неприятелі наші в домах наших не застали». Впродовж місяця після фатального 30 червня під Берестечком гетьман і старшина енергійно, швидко й талановито опанували ситуацію. Упадок духу, зневіра, внутрішні колотнечі проти свого проводу, які під впливом берестецької трагедії мали місце в українських масах — проминули. Завдяки енергії гетьмана та його ближчих співробітників народ почув свою суцільність та став готовий до самооборони. Перелом стався так скоро — всього за кілька тижнів, що польські політики й команданти, які власне планували зовсім приборкати Україну використанням власне цих моментів зневіри й знеохочення до козацького проводу, — майже нічого не встигли досягнути.

»Поки вони добилися до того українського осередку, де проходив цей процес відбудови, він уже закінчився, і Україна стрінула їх знову озброєна до зубів і готова до боротьби на життя і на смерть«. ¹¹

Ця однодушна постава козацтва з своїм гетьманом утруднювала польському війську наступ на Україну. Треба було здобувати в бою кожне місто, кожне село, бо населення

скрізь піддержувало Хмельницького, само палило свої оселі й запаси та йшло з посвятою на загибель, аби тільки не дістатися в неволю. Сили українського гетьмана з кожним днем зростали, звідусіль збиралися до нього свіжі відділи. Щоб скористатись з часу, він вислав послів до польського командування з пропозицією переговорів; польське командування пропозицію прийняло, бо й так не бачило успіхів у приборкуванні козацтва. Дня 28 вересня 1651 р. заключено в Білій Церкві умову, що зменшувала число козаків до 20.000. Козацькою територією признано тільки київське воевідство; гетьман зобов'язувався зірвати дипломатичні зв'язки з іншими державами.¹²

Але постанов білоцерківської умови не трималася ані одна сторона. Поляки навіть не затвердили цієї умови в сеймі, і це розв'язало Хмельницькому руки, бо для нього вона була ще більш нестерпною.

Кінець Молдавської політики гетьмана

Використовуючи хвилевий мир з Польщею, гетьман рішив уже остаточно розправитися з молдавським господарем Василем Лупулом; що давніше, в 1650 р., обіцяв видати

свою доньку Роксанду за Тимоша Хмельниченка, але свого слова не дотримав. Влітку 1652 р. вислав старий гетьман сина Тимоша з військом до Молдавії, але на Поділлі, коло Батога, заступив йому дорогу польський гетьман Каліновський. Тоді старий Хмельницький поспішив на поміч синові і в кривавому бою 2 червня знищив цілком 20-тисячну польську армію. Каліновський згинув, 57 гармат і велика кількість полонених дісталася до рук козацького гетьмана.

Шлях Тимошеві на Молдавію стояв відкритий; сам Лупул не мав сили ставити опір козакам і мусів виконати свою давню обіцянку.

Дня 30 серпня 1652 р. відбулося в Ясах вінчання Тимоша Хмельницького з Роксандою Лупулівною. Крім цього династичного зв'язку Хмельницького з молдавським панівним родом, були у його відношенні до Польщі дві можливості: або дотогочасний прихильник Польщі Лупул схилить в її бік козацького гетьмана, або останній відтягне від неї Лупула й поставить його в позицію неутральну, а навіть неприхильну, замість дотогочасної, союзної.

І справді, Лупул разом із своїм зятем Радивилом намагався помирити Хмельниць-

кого з Польщею; а для себе хотів завоювати при козацькій допомозі волоське князівство. Помагаючи своєму сватові, Хмельницький втягнувся у війну проти волоського князя Матвія Басараби й семигородського Юрія Ракоція, що досі був його протипольським союзником, хоча на ділі майже не помагав йому, тільки скорше сам хотів скористатись з перемог Хмельницького. Волоський і семигородський князі допомогли молдавському канцлерові Стефанові Георгіці скинути Лупула з престолу. Тимоша Хмельницького, що з козацьким військом відбирав для свого тестя Молдавію, обложено в Сузаві, і він, ранений (12. IX. 1653) там гарматним стрільном, помер.

Польський король заохочений невдачею Хмельницького на молдавському ґрунті, загрозив новим походом на Україну, але його військо обложив Хмельницький разом із татарами коло Жванця над Дністром. Хан, якому король приобіцяв великі дари й дозвіл на ясир з українських земель, виступив знову посередником і примусив Хмельницького замиритися на умовах зборівського договору (15 грудня 1653 р.).

Союз з Московщиною.

Після того, як Хмельницького підвели його молдавські плани, почав він переговорювати з московським царем про умови союзу України з Московщиною. Наслідком цих переговорів був переяславський договір на початку 1654 р. про українсько-московський союз проти Польщі. Але цей союз інакше розумів московський цар, що через свого боярина Бутурліна вимагав навіть присяги на вірність собі від гетьмана, козацької старшини, української шляхти, духовенства й міщанства. Цар годився на 60-тисячний козацький реєстр, на вільний вибір гетьмана, на незалежність від Москви козацького судівництва, на те, що урядниками на Україні могли бути тільки місцеві люди; врешті годився на дипломатичні зв'язки гетьмана з іншими державами, за винятком Польщі й Туреччини.

Не вийшов той союз із Московщиною на добро Україні. Не помагала Московщина Україні у війні з Польщею так, як до того зобов'язалася договором. Справді, московський цар виповів війну проти Польщі та завоював для себе білоруські землі, де йому помагали козацькі війська; але коли поляки

заклучили союз з татарами й рушили разом на Україну, належної і впору московської помочі козакам не було.

До того між Україною і Московщиною доходило до непорозумінь і козацько-московських сутичок на білоруському терені. Козаки, серед яких були також і білоруські уродженці, хотіли завести козацький лад і на білоруських землях; тим більше, що саме білоруське населення висилало послів до українського гетьмана з проханням, щоб прийняв Білорусь під свою руку. Але ж Московщина хотіла відбити ці землі безпосередньо під свою владу. Врешті зовсім зрадили гетьмана мирові переговори Московщини з Польщею від серпня 1656 р. у Вильні, куди не допущено козацьких делегатів. Московщина торгувалась із Польщею українськими землями, як своїми власними, зовсім не зважаючи на те, що козаки як вільний, незалежний народ зробили союзний договір з Московщиною.

Союз із Швецією і смерть гетьмана.

Гетьман, що вже давніше оглядався на союз із Семигородом і Швецією, які воювали також із Польщею, рішив знову зв'язати

тися союзом із цими державами. У вересні 1656 р. був заключений »вічний союз« між Семигородом і Україною. Від весни 1655 р. до червня 1657 р. велися українсько-шведські переговори, наслідком яких була згода шведського короля Карла-Густава на відступлення Україні всіх »руських земель« Речипосполитої, а саме: Галичини, Поділля, Волині, Полісся, Підляшшя, Чорної й Білої Руси.¹⁴

З приводу союзу з Семигородом і Швецією робили докори гетьманові царські послани, що нібито він порушив переяславський договір. Та гетьман на ці докори сердито відповів: »Я від шведського короля ніколи не відстану. Бо у нас союз (дружба) і приязнь і згода давня, ще з-перед більше ніж шести літ. І шведи люди правдиві, всякий союз і приязнь — на що слово дали — додержують. А царське величество зі мною і всім військом не як слід поступив: помирившись з поляками, хотів був нас віддати в руки полякам. Тепер же до нас дійшла чутка, що цар післав з Вильна на поміч полякам, а проти нас і шведського короля та Ракоція 20 тисяч війська«.¹⁴

Та ввести в життя шведсько-український союз, що єдиний з усіх союзів в дійсності

міг допомогти українському державному будівництву, — гетьманові не судилось: 6-го серпня 1657 року Богдан Хмельницький помер, не встигнувши порвати зовсім з Московщиною та збудувати незалежну українську державу. Похорон його визначено через чотири тижні від дня смерті — на день 4 вересня, щоб могло з'їхатися духовенство й старшина. Похоронено гетьмана в суботівській церкві. Про його похорон оповідає сучасна козацька дума:

Тоді ж козаки штиками суходіл копали,
Шликами землю виносили,
Хмельницького похоронили,
Із різних пицаль подзвонили,
Бо Хмельницькому похорон счинили.

Польський історик про Хмельницького

Хмельницький — небуденна постать. І не тільки для української історії. Його війни й його політика цікавили й захоплювали весь світ і тоді, коли вогнями революції порушив цілу Східну Європу, і багато пізніше, по цілих століттях, не забули ще його. Не забули історики, не забули приятелі й не забули його політичні противники.

Ось яку характеристику Хмельницького як політика й вождя народу дав польський історик Людвік Кубаля (1838-1918). Він уважав шкідливою помилкою поляків «легковажити пам'ять людини, з котрим ми (себе то поляки) не могли ради дати, коли були в силі, а й тепер ще нам з могили грозить». Кубаля згадав те, що чужинці порівнювали Хмельницького із сучасним йому революційним володарем т. зв. лордом — протектором Англії — Олівером Кромвелем (1599-1658), тому що обидва вони «притягали до себе майже виключну увагу Заходу і Сходу Європи», та підкреслив подібність в історичній ролі одного й другого, що в старі часи «одірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання і здобували успіхи, кепкуючи з науки й досвідів найвправніших стратегів і політиків, створили сильні війська, і за їх поміччю майже одночасно здобули найвищу владу, затримали її до смерти, та переказали її синам». При тому відзначив польський історик, що Хмельницький мав перед собою завдання трудніші, тому він є більше гідний подиву.

»Територія його влади — пише Кубаля — майже звідусіль мала відкриті границі. Не розпоряджував він як Кромвель вишко-

леною інтелігенцією й засобами старої та сильної держави; війна, фінанси, державне господарство, адміністрація, зв'язки з сусідніми державами — все треба було створити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати в найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпівнів і спритних агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то це його особиста заслуга, якої йому можна було завидувати, і то не тільки у нас у Польщі.

»Була це людина з усякого погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високоздібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що вродився на володаря: вмів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і залізна рука.

»Ця його рішучість, сполучена з природженою проникливістю, вихованою і випробуваною в тяжких переживаннях і незвичайних пригодах життя, дозволяла йому в найкритичніші моменти захвати спокій розсудку й вільне орудування своїм розумом. Не тратив з очей мети. Не було такої

тяжкої ситуації, з котрої він не зумів би вийти з користю для себе.

»Непевність завтрішнього дня й небезпека, що його звідусіль оточувала, була джерелом його дивної енергії й передбачливості. Через те така чуйність, обережність у доборі людей, уважливість для кожної зміни в відносинах. Звідси ті блискавичні відрухи кожного разу, як він помічав нещирість і зраду. В невтомній боротьбі на життя і смерть він не знав ні спочинку, ні половинчатости. Він не вагався, не відкладав. Загальний рух підривав його, не перевертав, не ніс безвладною колодою, ні лишав корчем на міліні — не сягав йому вище колін». ¹⁵

Хмельницький відновив українську державну традицію, перервану в 1349 р. Коли українська держава перестала існувати, коли Україна зникла із політичної карти Європи, коли українська провідна верства перейшла до чужих і чужими ідеями й інтересами перейнялася — гетьман Богдан Хмельницький своїм могутнім повстанням у 1648 р. сполучив історію козаччини зі світлою славою княжої держави Володимира Великого й Романа Галицького, українські етнографічні землі сформував у політичне самостійне

тіло, відродив і виховав провідну верству нових державників, які й після його смерті продовжували почате Великим Гетьманом діло самостійної української державности. Саме її символом в 1917 р. було його ім'я побіч імени Шевченка.

Повстання Хмельницького піднялось вище відомих до того козацьких бунтів, його попередників. То були переважно соціальні бунти, релігійні заворушення, боротьба за станові права козацтва. А Хмельницький у своїх змаганнях поєднав усі кривди й болі — соціально-станові і релігійні — давши їм політичну ціль, ціль ясну й єдино можливу. Своєю свідомою рукою він повів націю до боротьби за політичні ідеали.

Своє велике діло він повів із небуденним таланом. Тому так великою, так могутньою виринає перед нами постать Гетьмана з сумерку минулої нашої історії. Постать володаря, що має гнівливі й завзяті вмів повести туди, куди йому наказувала його ціль. Постать політика, що не тільки вмів виплутатись із засотаних докола України ниток політичних затій, але й сам вів наймістернішу й найтривалішу політичну пряжу. Постать військового коменданта, побідника великих воєн і боїв, що в найкритичніший час зав-

жди холоднокровно знаходив вихід і хвилино переможений — ніколи не піддавався.

Перед нами, з сумерків козацьких століть, виринає постать Великого Гетьмана, який ніколи не корився, а діло своє невтомно вів до мети.

ПРИМІТКИ

- ¹ Крип'якевич, Учитель Б. Хмельницького, ЗНТШ, 27-38.
- ² Грушевський, Іст. Укр.-Руси VII, ч. II, 2-е вид. с. 162-3.
- ³ Грушевський, як вище 151-160.
- ⁴ Грушевський, Іст. Укр.-Руси VIII, ч. II, 2-ге вид. 161-196; ч. III, 2-ге вид. с. 5-9.
- ⁵ Грушевський, Іст. Укр.-Руси, VIII, ч. III, 2-ге вид. 122-128.
- ⁶ Там же, 128-129.
- ⁷ Там же, 147-219.
- ⁸ Там же, 227.
- ⁹ Там же, 238-288.
- ¹⁰ Венеція, що нині є тільки важливим портом над Адрійським морем і столицею італійської провінції тієї самої назви, була 1452-1797 рр. незалежною республікою. Саме в час Хмельниччини вона при допомозі своїх капіталів пробувала zorganizувати союз (лігу) християнських держав проти турків.

- ¹¹ Грушевський, Іст. Укр.-Руси IX, 310.
  - ¹² Грушевський, як вище, 318.
  - ¹³ Там же, 500-1277.
  - ¹⁴ Там же, 1078-1467.
  - ¹⁵ Кубаля, Szkice historyczne.
-

ЗМІСТ

	стр.:
Юнацькі роки і вдача Богдана	4
Хмельницький серед козаків	7
Початки великого вибуху	8
У крутіжжі переговорів	12
Осіння кампанія 1648	16
Народження самостійницької думки	18
Зборівська кампанія	21
Від Зборівського до Білоцерківського дого- вору	27
Кінець Молдавської політики гетьмана	34
Союз з Московщиною	37
Союз із Швецією і смерть гетьмана	38
Польський історик про Хмельницького	40
Примітки	46